

Mvelaphanda u bva tshe ha vha na demokirasi – Ri sedza phanda

Musi mbofholowo i tshi vha hone nga 1994, vhatu vha Afrika Tshipembe vho maanqafhadza muvhuso wavho wa uthoma wa demokirasi u itela u fhelisa masiandoitwa o dswaho nga zwa khethululo – zwiulusa u salingana, vhusai na khethululo. Yo dovha hafu ya humisela shango murahu kha vhuledzani na mashango davha ane o vha o khethulula Afrika Tshipembe ja Khethululo.

Zwi tshiya ngaha Mulayotewa muswa wa demokirasi na Mbekanyamushumo ya Mvusuludzo na Mveledziso (RDP), muvhuso wo dsa mbekanyamaitela u itela u:

- swikelela thogea dza ndeme
- fhaṭa ikonomi
- vhofoholola shango na tshitshavha
- bveledzisa tshomedzo kha vhatu
- fhaṭa lushaka.

Nga murahu ha minwaha ya 10
ya mbofholowo

Nga 2004, nga murahu ha minwaha ya 10 ya demokirasi, hovha na mvelaphanda vhukuma, fhedzi zwinzhi zwo do tea u itewa. Naho ro fhelisa masiandoitwa o dswaho nga zwa khethululo, dzitshanduko zwitshavhani zwashu dzo dsa khaedu ntswa.

Mathomoni a minwaha-fumi ya mbofholowo, vhanzhi vho vha vha tshe vho khethululwa kha ikonomi ya shango na kha u wana mukovhe wa khwine wa mitshele ya nyaluwo. Musi zwinzhi zwo khwinifhala nge muvhuso wa vha u tshi khou langa – u fana na tshumelo ya matshilisano – zwithu zwo bvela phanda nga u ongolowa vhukuma hune muvhuso wo ditika hafu nga maitele a vhanwe-vho, u tou fana

na u sika mishumo. Shango lone line ji tea u vha jikonaho vhukuma ja nsetshedza tshumelo ya khwine.

Dzikhetho dza 2004 dzo maanqafhadza muvhuso u disedza mbekanyamushumo dza u kona u vho – na u favhanyisa – mveledziso i pfadzaho khathihhi na u amba ngaha dzi khaedu. Musi hu tshi rambiwa vhusumisani kha tshitshavha tshoṭhe, yo ta ndivho ya u fhungudza vhusai na u shayea ha mishumo nga 2014. U swikelela izwi, yo ta yone ine kha masia aya a ndeme:

- u alusa ikonomi, sa nyalo khulwane ya u dzenelele
- vhukando vhuswa ha u thusa vhashai uri vha dzenelele kha ikonomi u itela uri vha bve kha vhusai
- u khwinifhadza maitele a muvhuso, fulo ja u lwa na vhutshinyi na vhuledzani ha Afrika Tshipembe na manwe mashango.

Zwino, nga murahu ha minwaha
ya 15?

Mutheo wo tewaho nga kha Minwaha-fumi ya U thoma ya Mbofholowo na mahumbulwa maswa u bva nga 2004 zwo vhea Afrika Tshipembe fhethu ha nyaluwo nga u favhanya. Nga tshifhinga tshithihi, dziṅwe khaedu dzo omelela. Zwiswa zwo tutuwa na dzikhaedu kha tshitshavha tshashu na jifhasini line ravha tshipiḍa tshaḷo.

Musi ri tshi bvela phanda, ri fanela u guda ngudo dza tshifhingi tsho fhiraho.

Nga kha minwaha ya tsini naya 15 ya mbofholowo, zwe zwa vha zwa vhuṭhogwa zwa mbekanyamaitela dza muvhuso kha u thusa Afrika Tshipembe uri ji beleva phanda

kha lushaka lwo dsendekaho nga ndinganyiso, u sa khethulula nga muvhala, u sa khethulula nga mbeu? Muvhuso wo swikelela hani kha unga ita zwe wa ta, nahone izwi zwi nga khwinifhadzwa hani?

Hedzi ndi mbudziso dze muvhuso wa vhudzisa musu u tshi ita *Tsedzuluso ya Minwaha ya Fumithanu*.

Tsedzuluso dzo itewa ngomu muvhosoni nga vhatu vha nṅa. Mvelelo dzo anqadziwa sa jinwalo ja nyambedzano.

Ndivho ndi u tuṭuwedza muṅwe na muṅwe u ita nyambedzano ngaha mafhungo aya sa izwi shango jashu ji tshi khou bvela phanda na u fhaṭa tshitshavha tshiswa.

Kubugwana (pamphlet) ukwu ku nga
shumiswa hani

Kha vhahura vhoṭhe na tshitshavha, kha sekithara kana dzangano jinwe na jinwe ja tshitshavha mbudziso dzi nga vhudziswa:

- Zwithu zwo khwinifhadzwa nga nṅila de? Ndi zwifhio zwithu zwi so nga khwinifhadzwa?
- Ndi ifhio phambano ye zwitshavha na vhatu vha ita? Ndi dzifhio nṅila dzine ngadzo ra nga shumisana u itela u bveledza phanda zwithu?

Jinwalo ili ndi manweledzo a muvhuso a *Tsedzuluso ya Minwaha ya Fumithanu*. Muvhigo wo dodombedzwa uya wanala kha Webusaiti ya Muvhuso wa Afrika Tshipembe (www.gov.za).

U SEDZULULUSA MASIANDOITWA A MAITELE A MUVHUSO
Mushumo wa zwigwada zwa muvhuso

1. Mavhusele

Ubva nga 2004, ho vha ho sedzeswa kha u khwaṭhisedza demokirasi na u khwinifhadza maitele a muvhuso.

Tshanduko ya zwa demokirasi

- Demokirasi ya mulayotewa – zwiimiswa vhaimeleli vho khwaṭhahano na vhumakanyi ho diimisaho nga hoṭhe ho thomiwa.
- U dziisa demokirasi – nṅila ntswa dzo sikiwa:
  - vhuqwamani ha tshitshavha kha pulane dza mbveledziso yo yanganelanaho
  - izimbizo, dza vhusumisani vhukati ha muvhuso na tshitshavha
  - komiti dza dziwadi, zwino dzi kha 96% ya dziwadi
  - *Sentara dza Tshumelo dza Thusong* – sentara dza 125 nga 2008
  - vhashumi vha mveledziso ya tshitshavha – vha fhiraho 3 000 vho pfumbudza.
- U dsa demokirasi kha vhurangaphanda – milayo miswa na zwiimiswa i nṅeya vhurangaphanda ha sialala tshikhala kha maitele ashu a demokirasi.

U alusa mavhusele avhuḷi

- Uya kha muvhuso ure khagala nahone u vho nadzaho:
  - *Promotion of Access to Information Act, 2000* u nṅeya vhadzulapo tswikelelo ya zwidodombedzwa zwiulusa kha vhumangi ha muvhuso.
  - Batho Pele i vhea “Vhatu Phanda” sa mulayo wa sumbandila ya Tshumelo ya Tshitshavha.
- U lwa na zwa tshandanguvho – muvhuso wo khwaṭhisa tshanda tshawo kha u lwa na u fhelisa zwa tshanda nguvho nga kha *Special Investigating Units and Special Tribunals Act, 1996*, *Public Service Anti-Corruption Strategy (2002)* na *Combating of Corrupt Activities Act, 2004*:
  - maguvhangano mararu a u lwa na zwa tshandanguvho o engedzedza nndwa ya u lwa na zwa tshandanguvho kha tshitshavha tshoṭhe vhu-kati ha 2001 na 2008.

Tshumelo ya tshitshavha na zwiko zwa
mivhuso yapo

- U sudzulwa ha Tshumelo ya Tshitshavha – nṅwahani ya fumi ya uthoma ho vha na mvelaphanda ya nṅhesa kha u vhuvedza tshumelo ya zwitshavha yo thalanganaho uyo vha tshumelo ya tshitshavha yo yanganelanaho.

- *Public Finance Management Act, 1999* na *Municipal Finance Management Act, 2003* zwi khou khwinifhadza vhumanguli ha masheleni.
- U fhaṭa zwiko – zwo sedzeswaho u bva nga 2004:
  - U pulana, u sedzulusa na u thathuvha zwo maanqafhadziwa. Huna pulane dza u khwinifhadza vhumanguli na tshumelo ya tshitshavha nṅthihi.
  - Thuthuwedzo khulwane kha zwa vugudi yo thoma musu tshikolo tsha vugudisi ha vhashumeli vha muvhuso vha tshi rwelwa jari nga Thangule 2008.
  - U bva nga 2004, Thandela ya Khwaṭhisedzo yo fhaṭa zwiko kha mimasipala ya 136 ire na thaidzo dzo ketheaho. Nga 2006, maitele aya a u longa tshanda o dzhiwa a iswa kha *Five-Year Local Government Strategic Agenda*.

Manwe mafhungo a ndeme ane a toḷa u dzhielwa
nzhele

- U engedzedza ha migwalabo hu sumba thogea ya u khwaṭhisedza nṅila dza vhuledzani ha tshikhathi tshoṭhe vhu-kati ha vhaimeleli na vhadzulapo.
- Tshumelo ya tshitshavha i tea u khwinifhadza vhukuma kha masia manzhi.
- Vhuhoṭa ha u simiwa uhu hu thivhela masiandoitwa a fulo ja u lwa na tshandanguvho.
- Muvhuso, zwihulusa mimasipala, u na khaedu kha u toḷa na u fareledza vhatu vane wa toḷa.

2. Matshiliso

Mbekanyamushumo dza matshiliso dzo ita zwinzhi khou khwinifhadza matshilo a vhatu, fhedzi thandululo dza tshifhinga tshilapfu dzia shaeya.

U gonyisa mbuelo ya vhashai

- Mbekanyamushumo ya gavhelo a tshitshavha – iyi yovha ya ndeme khulwane kha u fhungudza tshivhalo tsha vhatu vhare na mbuelo thukhu. Hovha na vhavhuyelwaho vha swikaho milioni dza 2,5 nga 1999 – huno zwino huna vha fhiraho milioni dza 12.

U fhungudza mbuelo ya vhashai

Phesente dza vhatu:	1995	2005
Fhasi ha R322 nga nwedzi	53%	48%
Fhasi ha R174 nga nwedzi	31%	23%

U engedza tswikelelo kha tshumelo

- Tshumelo ya ndeme – mvelaphanda i khou itiva u khwaṭhisedza uri muṱwe na muṱwe uya swikelela maḍi a nweaho, tshampungane na muḍagasi.
  - Vhashai miḍini vha wana tshumelo ya ndeme nga mahala: ḽitha dza 6 000 dza maḍi na 50 kwh dza muḍagasi nga nwedzi

Maṱwe mafhungo a ndeme ane a ṱoḍa u dzhielwa nzhele

- Ndeme ya tshumelo ya tshitshavha iteya u khwinifhadza.
- Nga nḍa ha mugaganyagwama muḥulwane wa pfunzo, maitele a nḍisedzo ya mveledziso ine ya khou thengathenga nga u angaredza.
- Muvhuso wo pika u kovhekanya hekithara dza milioni dza 24,9 dza mavu a vhumili kha vharema nga 2014 – huno hekithara dza milioni dza 4,8 fhedzi dzo no kovhekanywa.
- Nga nḍa ha u fhungudza ha vhashai na nyaluwo khulwane ya ikonomi, u sa lingana ha mbuelo a hungo fhungudza nahone kha dziṱwe sekithara ho gonya.
- U gonya huhulwane ha miraḍo ya miṱa hu ḍisa ṱoḍa khulwane vhu-kuma kha tshumelo ya ndeme na thusedzo ya tshitshavha.

U engedza tswikelelo kha tshumelo

- Pfunzo – vukando ha u bveledzisa pfunzo ho engedza kudzhenelele.
  - Zwinzhi zwi khou shumiswa kha zwikolo zwa tshitshavha, Mveledziso ya Vhana Vhaṱuku, Pfunzo ya Vhalala yo Teyaho na Vhugudisi na Mvelaphanda ya Pfunzo na Vhugudisi (FET).
  - Tshivhalo tsha matshudeni kha zwiimiswa zwa Pfunzo dza Nṱha tsho engedza u bva kha 300 000 nga 1986 u swika kha 750 000 nga 2005. U ḍinwalisa kha magudedzi a FET ho engedza nga 34% u bva nga 1998 u swika 2002.
- Mutakalo – mbekanyamushumo dza u fhaṱa dzikilini, zwiabadela na senthara dza ndondolo ya mutakalo dzi sumba uri 95% ya maAfrika Tshipembe zwino vha dzula kha tshikhala tsha 5 km na zwiko zwa mutakalo.
  - Zwivhanga zwa dali zwo fungudza u bva kha 50 000 miṱwahani ya vho 1990 uya kha 5 000 nga 2007.

Nyanganyelo ya mvelaphanda ya ndondolo ya Lufhia yo vha hanefha kha 70%.

- Nga miṱwaha ya vho 1990, u kavhiwa nga HIV ho fhungudza lu akhamadza-ho hu nauri zwino hu khou tsela fhasi. Kha vhaḥumakadzi vha fhasi ha vukale ha miṱwaha ya 20 vha yaho kiliniki dza u bebela yo tsela fhasi u bva kha 16% nga 2004 u swika 13,5 nga 2006. Vhukati ha 2008, vhatu vha fhiraho 480 000 vho thoma na zwa dzilafho ḽa antirithovairaḽa.

U engedza vhumili ha zwiko

- Dzinḍu – nga 2008, luafhulelo lwa dzinḍu dza 3 132 769 dzo tendelwa, nahone yunithi dza 2 358 667 dzo fhedzwa. Hezwi zwo ḍisa dzinḍu kha vhadzulo vhalanganaho milioni dza 9,9.
- Mbekanyamushumo ya u humisela mavu kha vhaḥe vhaḥo yo ṱetshedza zwiko kha avho vha vhuvelwaho zwi lingana ho bilioni dza R12,5 na thikhedzo ya magavhelo a lingana ho bilioni dza R15,2.

Miṱa i swikelelaho zwitevhelaho:	1996	2007
Muḍagasi wa u funga	58%	80%
Maḍi (vhukule ha mithara dza 200 fhedzi u bva nḍuni)	62%	88%
Maḍi afho hu dzulwaho hone	61%	70%
Tshampungane	50%	71%
Vha vukale ha miṱwaha miṱanu zwikoloni	23%	81%
Vha vukale ha miṱwaha ya rathi zwikoloni	49%	91%

3. Ikonomi

Nga murahu ha u dzikisa tshiimo tsha ikonomi, ndondolo yo sudzululwa u itela nyaluwo nga u ṱavhanya kha vhoṱhe

U sika nyaluwo na lupfumo

- Accelerated and Shared Growth Initiative for South Africa (AsgiSA)* – u fhungudza vhashai na u shayea ha mishumo nga 2014, nyaluwo ya ikonomi i anganyelwa kha 4,5% nga nṱwaha u bva nga 2004 u swika nga 2009 na 6% u swika nga 2014. AsgiSA i sedzesa kha u fhelisa zwithu zwi imisaho nyaluwo ya ikonomi nga ṱavhanya.
- Nyaluwo – ikonomi yo aluwa nṱwaha muṱwe na muṱwe u bva nga 1994, zwiḥulusa u bva nga 2006. I nṱha ha nyanganyelo ya 4,5% ya 2004-2009.
  - Yo aluwa nga u avhanya u fhirisa vhadzulo, huno nyanganyelo ya mbuelo nga-muthu nga-muthu yo engedza nga 1% u bva nga 1994-2003 na 4% u bva nga 2004-2007.
- Mushumo – u shaea ha mishumo ho engedza nga murahu ha 1994, u swika kha 31% nga 2003. u bva afho zwa tsa, nahone zwovha zwi 23% nga 2007.

U dzika ha ikonomi-khulwane (*Macroeconomic stability*)

- Zwikolodo na nyingapfuma – muvhuso wo fhungudza tshikolodo tshawo u swika kha hafu ya zwibveledzwa zwa shango nga nṱwaha nga 1994 u swika kha 20%.
  - Nyingapfuma yo vha i 19%. u bva nga 1994, yo ḍidzula i fhasi ha 10% u swika 2008.
- U vhumili – u vhumili ho engedza kha miṱwaha miṱuku yo fhelaho. Muvhuso wo vhumili ha bilion dza

R482 kha themamveledziso vhukati ha 2008 na 2011. U vhumili nga sekithara dza phuravethe hu nṱha nga maḍa u fhirisa zwe zwavha zwi zwone.

Tshanduko dza ikonomi-thukhu – u shandukisa ikonomi

- Mbekanyamaitete ya nḍowetshumo – Mutheo wa Mbekanyamaitete ya Nḍowetshumo ya Lushaka Inṱavhanyisa u khwinifhadza ha zwiko zwa ikonomi u itela u ṱetshedza thundu na tshumelo.
- Muṱaṱisano – u bva nga 2003, Khomishini ya Mbambe yo dzhia ḽiga ḽo khwaṭhaho u khwaṭhisedza uri huna mbambe na mbambadzo zwi pfallaho nga feme dzo andaho kha ikonomi yashu.
- Mushumo - *Broad-Based Black Economic Empowerment Act* yo topolwa nga 2003 nahone *Codes of Good Practice* nga 2007.
  - Vhuimeleli ha vharema ho swika kha 22% kha vhumili ha nṱha nga 2006, na 27% kha vhumili vhumilwane.
- Mveledziso ya vukoni – sekithara ya maḍa ya pfunzo na vhumili na Tshikwama tsha Vukoni tsha Lushaka zwo thoma na u ḍidzhenisa kha zwa mveledziso ya vukoni u thusa vhaswa, vha songo tholiwaho na vha sinaho vukoni.
  - Joint Initiative for Priority Skills Acquisition* (Jipsa) yo rangaphanda u thaphudza pfunzo ha vhorainzhiniara na u ḍinwalisa ha vhasila na u isa avho vha songo tholiwaho nahone vho thaphudzaho pfunzo dzavho kha dzikhamphani.
- Ikonomi ya Vhumili – *Expanded Public Works Programme* (EPWP) yo sika zwiḥalala zwa mishumo zwi lingana ho milioni nṱthi – nga nṱwaha wa phanda ha wo anganyelwaho wa 2009.

– Muvhuso wo engedzedza na u vhekanya ṱuṱhuhedzo kha mabindu maṱuku.

– Maitele a Thanganelano ya Tsireledzo ya Zwiḽiwa (*Integrated Food Security Strategy*) na dziṱwe mbekanyamushumo dza mavunḍu u tikedza vuhone ha zwavhumili o sumbedza mvelaphanda ya vhuḍi.

– Mbekanyamushumo dzo fhambanaho dzi baḍekanyaho mabindu avho vha faraho zwiṱuku (*smallholders*) na ndeme ya tshaini ya vhubveledzi-havhumili ha vhumilamaḍaka, swigiri, na biofuels.

Maṱwe mafhungo a ndeme ane a ṱoḍa u dzhielwa nzhele

- Miṱwaha miṱanu ya nyaluwo yo ṱavhanyaho yo bvisela khagala u thengathenga ha ikonomi yashu zwine zwa i thivhela u aluwa nga u ṱavhanya sa zwine ra ṱoḍa zwone. AsgiSA yo ṱalula thaidzo, fhedzi zwinzhi zwi tea u itwa u itela u dzi fhelisa.
- U shayea ha mishumo hu kha ḍi vha khaedu nahone vhatu vhaṱuku vha mishumoni kana vha khou ṱoḍa mishumo musu hu tshi vhambedzwa na kha maṱwe mashango.
- Sekithara ya mabindu ashu maṱuku ndi thukhu i tshi vhambedzwa na kha maṱwe mashango ane a khou bvelela.
- Ri tea u wana mbekanyamushumo ya ikonomi ya vhumili ine yavha na masiandotwa mahulwane u fhirisa ayo maṱuku manzhi-manzhi.

4. Vhulamukanyi, u thivhela vutshinyi na vhotsireledzi

Nga murahu ha u shandukisa zwiimiswa zwa vhumukanyi na vutshinyi, ho mbo di sedzeswa kha u zwibveledzisa zwavhuqi u itela u fhungudza vutshinyi.

U shandukisa

- U shandukisa na u maanqafhadza mihasho – Tshumelo ya Tshipholisa ya Afrika Tshipembe (SAPS), khothe na dzidzhele dzo mbo shandukiswa u bva kha zwiko zwa khethululo u itela u nqetshedza tsireledzo na vhotsireledzi kha vhothe.
  - Khwinifhadzo ya thekhinolodzhi na u engedzea ha vhashumi zwi khou vha thusa uri vha shume nga mafufufu. Nga 2010, SAPS i dovha na mirado ya 193 240.
  - U tolwa ha maitele a zwa vhumukanyi ha vutshinyi nga muvhuso na nga mabindu a zwitshavha nga 2008 ho swikisa kha maga a phanda a u maanqafhadza maitele.
- U shandukisa vhumukanyi – vhuqati ha 2007, 52% ya vhaqatuli na madzhisitaraqa vha vharema na 30% ya vhafumakadzi.
  - Khaqatulo ya Khothe ya Mulayotewa wo mbo baqekanywa na zwa Demokirasi ya mulayotewa. Khothe ntswa dzo sikiwa u itela u khwinifhadza u swikelelea ha vhumukanyi, u tou fana na khothe dza ndingano, khothe thukhu dza mbilo, na khothe dza mupo.

U fhungudza vutshinyi na u engedza vhotsireledzi

- Kha maitele othe – vutshinyi vhunzhi vhu khou dzika na u fhungudzea hut shi vhambedzwa na nga 1994. Huno ho vha na u sudzuluwa ri tshiya kha dzikhakhathi na vutshinyi.
  - U shumana na u qala ha zwivhotshwa dzidzhele, ndingo dzi fanaho na u fhaqa dzele ntswa; u valela ho teyaho; u tsivhudza ha vhumukanyi, thandela ya musi ho lindelwa tsengo; na paruqa (parole) zwo mbo di thomiwa – fhedzi thaidzo yo engedzea.
  - Vhushumisani na muvhuso u tou fana na foramu dza tshipholisa dza tshitshavha na Business Against Crime dzo engedzea – fhedzi zwinzhi zwi khaqi shaeya.
- Vutshinyi ha dzikhakhathi vhu itelwaho vhafumakadzi na vhana – u fhelisa vutshinyi uho zwo vha zwone zwa ndeme. Khothe dza furathiraru dzi sedzana nazwo khathihi na Senthara ya Ndongolo ya Thuthuzela dzi itiwu u itela u tikedza zwipondwa.
  - U valelwa ha fhasisa na u sedzulusa hafhu huswa ha Mulayo wa Vhukhaki ha zwa Vhudzekani (Sexual Offences Act na Children's Act) na Mulayo wa Vhana (Children's Act) zwo khaqatula tshanda tsha muvhuso kha u lwa na u tambudzwa.

- Fulo ja maduvha a 16 a u Hanedzana na Zwiito zwa Vutshinyi Vhuitelwaho Vhafumakadzi na Vhana (*16 Days of Activism Campaign for No Violence Against Women and Children*) lo thusa u fhaqusa tshitshavha kha u lwa na u tambudzwa.
- Vutshinyi ho dzudzanywaho – yunithi dzo sedzanaho nazwo dzo sikwa u itela u lwa na vutshinyi ho tou dzudzanywaho:
  - Nga 2007, Unithi ya Vutshinyi ho tou Dzudzanywaho yo fhaladza zwigwada zwa vutshinyi zwa 783 nahone *Directorate: Special Operations* (DSO) yo thoma na zwa u fara hu fhiraho 1 000 na u wana milandu ya mbalo-ndavhelelwa ya 85%.
  - Nga 2008, vhusimamailayo ho bveledzwa ha tanganelana na DSO na Unithi ya Vutshinyi ho tou Dzudzanywaho ya SAPS zwa mbo vha zhendedzi lithihi jire kha SAPS.
- Zwigidi zwi siho mulayoni – SAPS yo fhelisa zwigidi zwifhiraho 500 000 u bva nga 2000. Mulayo wo khaqatulo wa thanziela dza zwigidi wo khwinifhadza kulangele kwa zwigidi.

Vhotsireledzi

- Khakhathi dza politiki – khakhathi dza politiki dzo fhungudzea nga kha minwaha ya u thoma ya demokirasi. Khomishini ya Ngoho na Vhupfumedzani yo thusa u shumana na zwa u tambudzwa ha pfanelo dza vhatu nga misi ya zwa khethululo.
- Ndango ya mikano – komiti ya mihasho yo dzhenelelanaho na vhuqhwiwe ha thekhinolodzhi zwo khwinifhadza ndango mikanoni ya shango.

Manwe mafungo a ndeme ane a toqa u dzhielwa nzhele

- Mapholisa, khothe, dzele zwi toqa zwiko zwinzhi, u shumiswa zwavhuqi ha zwiko izwo na maitele o tanganelaho.
- Khakhathi na vutshinyi ho tuo dzudzanywaho ndi khaedu dzo kheth-eyaho.
- U savha hone ha mbekanyamaitele ya mupfuluwo hu dzhiela fhasi vhuqedzani ha vhuqi.
- U dzudzanya thikhedzo ha tshitshavha uri tshi dzhenelele kha u lwa na vutshinyi hu khou toqea.
- Maanqa manwe a zwiimiswa zwa vhumukanyi ha vutshinyi a khou linwa nga maitele a zwitatamende zwa tshitshavha na zwiito zwa u lwa na vhaofisiri vha maimo a ntha.

5. Vhushaka ha lifhasi, mulalo na tsireledzo

Afrika Tshipembe loho vha tshipiqa tsha vhuqihhi ha lifhasi, li shumela ndavhelelo dza shango, Afrika na lifhasi line ja khou bvelela.

U lugisa vhushaka na mashango a lifhasi

- Vhushaka ha vhudipulomati – nga 1994, Afrika Tshipembe lo vha na mishini ya 65 fhedzi mashangoni a nnda – nga 2008 yo vha i 121. Mishini Afrika yo aluwa u bva kha 17 u swika 45.
- Zwiitei zwa lifhasi – Afrika Tshipembe lo fara zwithu zwi iteaho zwihulwane u bva nga 1994, u tou fana na Tshiphuga tsha Lifhasi tsha Rugby (1995), *Non-Aligned Movement Summit* (1998), *World Summit on Sustainable Development* (2002) na World Association of Newspapers Conference (2007), nahone lo thuba bidi ya u fara Tshiphuga tsha Lifhasi tsha FIFA tsha 2010.

U khaqatula adzhenda ya Afrika

- Zwiimiswa zwa dzhangho – Afrika Tshipembe lo shela mulenzhe kha u sudzuluwa u bva kha African Unity uya kha African Union, lo fara Pan African Parliament nahone lo thusa kha mvelaphanda ya Khoro ya Vhuqihhi ha Afrika ya Mulalo na Vhotsireledzi.
- Vhushumisani Vhuswa ha Mbveledziso ya Afrika – Nepad yo mbo divha mutheo wa lifhasi lothe kha zwa vhuqwamani na Afrika.
- *African Peer Review Mechanism* (APRM) – Afrika Tshipembe ndi linwe ja mashango a sumbe ja u fhira nga kha u tolwa honehone (*peer review*). Lo khogelwa maitele alo a khwinesa a 18 nahone lo topola mbekanyamushumo ya APRM ya Nyito ya Khwinesa u amba ngaha u thengathenga ha ho waniwaho musi hu tshi tolwa.
- Mulalo – Afrika Tshipembe lo tamba tshipiqa tshihulwane kha u qisa Mulalo na u tandulula dziphambano kha Democratic Republic of Congo, Burundi, Sudan, Ethiopia-Eritrea, Côte d'Ivoire, Liberia, Comoros na Zimbabwe.
- U vhuqungu na u vhambadza kha mashango a Afrika – Afrika zwa zwino ndi shango jashu ja vhuqa kha zwa u rengisela mashanga a nnda.
- U maanqafhadza Tshitshavha tsha Mveledziso ya Mashango a Tshipembe ha Afrika (SADC) – muvhuso u shumisana na mashango nga tshumisano ya nntsesa. U rwelwa tari ha *SADC Free Trade Area* nga Thangule 2008 zwi qo ita uri hu vhe na vhuqihhi ha tshitshavha na mimaraga i fanaho. Tshumisano kha tsireledzo yo engedzea, nga Dzangano ja Mulalo na Tsireledzo (*Organ on Peace and Security*),

Sisteme ya Tsivhudzo dza u Tavhanya ya Dzingu (*Regional Early Warning System*), Senthara ya Vhugudisi ha zwa u Sika Mulalo ya Dzingu na Tshigwada tsha SADC (*SADC Brigade*).

U shelamulenzhe kha mafungo a dzitshakatshaka

- U fhaqa vhushaka kha mveledziso na lifhasi ja khwine – Afrika Tshipembe lo khaqatula tshumisano vhuqati ha mashango ane a khou bvelela, ja vumba zwitirathedzhi zwiswa zwa vhushaka na mashango a fanaho na Brasil, India na China.
  - Vhushaka vhuqati ha mashango o belelaho vhu khou shandukiswa na u vusuludza nga huswa u itela u alusa Afrika Tshipembe na Afrika na u belela malugana na sisteme kwadzo dza dzitshakatshaka.
  - Afrika Tshipembe lo vha muraqo a si wa tshoqhe wa Khoro ya Tsireledzo ya Mbumbano ya Dzhitshaka (*United Nations (UN) Security Council*) nga 2007 lwa minwaha mivhili. Zwo shuma kha u tevhezwa ha Tshata ya UN, tshumisano ya manzhi na vhushaka ho khaqatulo vhuqati ha UN na AU.
- U vhambadza Afrika Tshipembe na Afrika – ho vha na fulo u bva nga vho 1990 ja u alusa Afrika Tshipembe. Vhuendelamashango ho engedzea vhuquma, zwa sia ho sikwa mishumo i fhiraho 400 000.

Nyaluwo ya vhuendelamashango

	1998	2001	2004	2007
U swika ha vhatu vhabvaho nnda	5,73m	5,79m	6,68m	9,10m

- Tshiphuga tsha Lifhasi tsha 2010 ndi tshikhala tshihulwane tsha u vhambadza shango na, u shuma na Afrika othe kha u khwinisa mbonalo ya dzhangho.

Manwe mafungo a ndeme ane a toqa u dzhielwa nzhele

- U shumiswa ha Nepad ha tshihadu na kilima ya khwine zwi qo dzula zwi dzone khaedu khulwane.
- Hu qo fanela u vha na u dzudzanywa zwavhuqi ha vhudziki kha politiki na ikononi na vhudavhidzani ho khaqatulo ha mbekanyamaitele dza zwa nnda ngomu Afrika Tshipembe na seli.

Zwigwada zwo livhiwaho

U sedzwa ho khetheaho ha sekithara dzo khwamiwaho lu vhavhaho nga masiandoitwa a khethululo o thusa kha u khwinisa matshilo avho.

U sedzwa kha vhafumakadzi, vhana, vhaswa na vhafolefhali

- Mbekanyamaitele na mbekanyamushumo – mulayo, mbekanyamaitele na mbekanyamushumo dzo beledzwa. Hu na mbumbo dza vhuikonanyi kha Ofisi ya Muphuresidennde na ofisi dza mulangavunḁu dzine dza tshimbidza hedzi mbekanyamushumo. Madzangano ane a tḁuḁwedza dzangalelo kha zwigwada zwo sedzeswaho hu katelwa Khomishini ya Ndinganyelo ya Mbeu (*Commission for Gender Equality*), Khoro ya Ngeletshedzo ya Pfanelo dza Vhana (*Children's Rights Advisory Council*), khomishini dza vhaswa dza lushaka na dza vunḁu na Tshikwama tsha Vhaswa tsha Umsobomvu.

Zwine mbekanyamushumo na mbekanyamaitele dza ita

- U thola na u dzhia tsho – nga 2004, Khabinethe yo vha i na vhafumakadzi vha 40%. Vhaimelile vha vhafumakadzi kha mivhuso yapo na ya mavunḁu vho engedzea. Phesenthe i fhiraho 30% ya vha-

languli vha maimo a nḁha muvhusoni ndi vhafumakadzi, fhedzi sekithara ya phuraivethe yo salela murahu kha helji sia.

- Tshumelo dza mutheo/ndeme – u rumela tshumelo dza ndeme kha vhashai zwi amba uri vhafumakadzi na vhana vhanzhi vha a wana mbuelo khazwo. U wana maḁi, muḁagasi na vhudavhidzani ha ḁingho zwi ḁisa tshanduko khulwane kha vhafumakadzi na vhaswa.
- Magavhelo – Nga vhatu vha miḁioni dza 12 million vhe vha wana magavhelo nga 2007, vha miḁioni dza malo vho wana Gavhelo ḁ u Unḁa Vhana (*Child Support Grant*). 53% ya luafhulelo lwa dzinnḁu yo wanwa nga miḁa yo rangwaho phanḁa nga vhafumakadzi.
- Mutakalo – tswikelelo khulwane ya tshumelo dza mutakalo na ndondolo ya mutakalo ya mutheo yo vhuvedza zwigwada zwanzhi zwe ha vha ho sedzwa zwone.
- U sika nga nḁala huhulwane kha vhana vha minwaha ya fhasi ha miḁanu ho tsa zwiuhulwane, u bva kha vhana vha 88 971 nga 2001 u ya kha 28 165 nga 2007. Tshivhalo tsha vhana vho eḁelaho na nḁala kha nḁaha wo fhiraho tsho tsa u bva kha 31% nga 2002 u ya kha 16% nga 2006.
- Pfunzo – pfunzo ya khombekhombe ya vhana vha minwaha ya vhuḁati ha sumbe na 15 yo sia vhana

vhanzhi vho kona u ya zwikoloni – vho ḁiinwalisaho vho ḁoḁa u swika 100%.

- Zwiimiswa zwa FET zwo sikwa nga 1998, uri zwi thuse vhaswa kha u bveledza zwikili zwavho. Nga 2007, tshedele ya Rannda dza biḁioni dza 1,3 yo lswa kha Tshikimu tsha Lushaka tsha Masheleni a Matshudeni (*National Student Financial Scheme*).
- Ikonomi – Vhafumakadzi, vhaswa na vhafolefhali vho vha vhanambuelo vhaulwane kha u vha vhashumi-matshudeni, vhashumi-vhagudi, mbekanyamushumo ya tshumelo dza vhaswa, EPWP, vhuramabindu na vhurangeli ha mabindu maḁuku.
- U dzhenelala hu fanaho na AsgiSA na Jipsa ho ita ure hu vhe na u lavhelesa kha mveledziso ya vhafumakadzi na vhaswa.

Maḁwe mafhungo a ndeme ane a ḁoḁa u dzhielwa nzhele

- Vhugvehenga vhune ha itelwa vhafumakadzi na vhana vhu kha ḁi vha khaedu khulwane.
- U tholiwa ha vhafolefhali kha sekithara ya nnyi na nnyi na ya phuraivethe hu fhasi kha zwine ha fanela u vha zwone.
- Vhuayamushumo vhu tsho nḁha nga maanḁa kha vhafumakadzi na vhaswa.

RI TSHI SEDZA KHA VHUMATSHELO

Nga minwaha ya Fumiḁhanu kha demokirasi, ho no itwa zwanzhi malugana na u fheliswa ha masiandoitwa a khethululo na u fhaḁa tshitshavha tshi re kwaho tshiswa. Vhuḁati ha Minwahafumi ya Vhuvhili ya Mboholowo, Afrika Tshipembe ḁo swikelela tshiimo tshihulwane tsha nyaluwo na mveledziso.

Fhedzi a zwi a thu u fusha.

Ndi affio maitele ane a nga tendela muvhuso na shango zwi tshi engedza nyaluwo na mveledziso, u fhirisa nḁila ine zwa vha ngayo zwino?

Khaedu dzi nga swikelelwa nga nyendedzo ya tshumisano ya vhatu na muvhuso na u sedza kha zwa ndemesa zwi si gathi?

Naho ha nga itwa zwifhio kana zwifhio, u ya phanḁa zwi ḁo ḁoḁa uri zwi vhe kha mihumbulo ya ndeme, i fanaho na u ḁavhanyisa nyaluwo na u shandukisa ikonomi, u lwa na vhuḁai, u fhaḁa tshumisano ya tshitshavha, tshumisano na mashango a nḁa na u fhaḁa shango ḁine ḁa bveledza.

U ḁavhanyisa nyaluwo na u shandukisa ikonomi

Nyaluwo i ḁavhanyaho nahone nga u kovhekana ndi ya ndeme kha u fhungudza vhuḁayamushumo na vhuḁai. vhuḁoni ha shango vhu fanela u engedzwa u itela uri ri aluwe nga u ḁavhanya ri kone u vha na vhashumi vhanzhi, hu tshi katelwa na vhatu vha re na zwikili zwiḁuku, u itela uri hu vhe na muḁatḁisano, nyengedzo ya u ḁunḁela nḁa na u lwela u khwinisea ha maimo a mabindu maḁuku. Hu na ḁoḁea ya u mveledza mbekanyamushumo dza ikonomi ya vhuḁhili dzine dza ri kwama zwiuhulwane. Hu ḁo vha na ḁoḁea ya u dzhiela nḁha tshanduko kha mutengo wa fulufulu na u tsireledza vhuḁo.

U lwa na vhuḁai

Maga a u fhelisa vhuḁai ndi one a re vhuḁati kha tshihirathedzhi tsha u lwa na vhuḁai tshine muvhuso wa khou tshi bveledza. U fhungudza vhuḁayamushumo ndi ḁone ḁine ḁa ndeme ḁa u fhelisa vhuḁai. Zwi ḁoḁa u bviswa ha zwikhakhisi zwoḁhe zwine zwa sia shango ḁi na sekithara ya mabindu maḁuku i songo khwaḁhaho na u sa tḁuḁwedzwa ha vha si vhafolefhali uri vha ḁoḁe mushumo.

U lwa na vhuḁai zwi ḁoḁa ndingedzo dzo khwaḁhaho dza u engedza zwikhala zwa vhatu zwa u dzhena kha maraga wa zwa mishumo na u ḁithomela mabindu avho vheone vhaḁe. Pfunzo i na vhuḁoni vhuḁulwane ha u vhuḁaha vhuḁai.

U fhaḁa tshumisano ya tshitshavha na maanḁa a muvhuso

U vhoḁa uri tshitshavha tsho lugaho tshi ḁoḁa u fhungudzea ha u sa lingana, nga u swikelela zwikhala zwa ikonomi kha vhoḁhe na u bvelaphanḁa na u shumisa masheleni a muvhuso hu tshi itelwa vhashai.

Tshumisano ya tshitshavha yo khwaḁhaho i vhangwa nga zwiimiswa zwa nnyi na nnyo zwo khwaḁhaho nahone zwi re mulayoni. Hezwo zwi ḁoḁa tshumelo ya khwine nga muvhuso, nḁila dzo khwiniseaho dza u dzhenelala ha vhatu na u fhungudzea ha vhutshinyi na vhuḁwila.vhuḁaḁa. Kha ḁiḁwe sia-vho, tshitshavha tshi na vhuḁifhinduleli ha u ḁhoniḁha na u tsireledza vhuimo na maanḁa a zwiimiswa zwa muvhuso.

U fhaḁa tshitshavha tshi re na tshumisano zwi ḁoḁa na u tḁuḁwedzwa ha vhuḁhihi na lufuno kha Vhadzulapo vhoḁhe vha Afrika Tshipembe u fhirisa zwiito zwa u sedza zwa iwe muḁe. Muvhuso na tshitshavha vha fanela u shuma vhoḁhe kha u beledza sisteme ya mikhwa ntswa.

U bela phanḁa na mikhwa ya tshumisano na mashango a nḁa

Ho itwa mushumo munzhi wa u khwaḁhisa tshumisano u mona ma ḁifhasi, nga maanḁa Afrika na Tshipembe. Hezwo zwi fanela u belaphanḁa, hu tshi khou vheva phanḁa Afrika na mashango a Tshipembe musi hu tshi khou khwaḁhiswa vhuḁhaka na mashango o bvelaho phanḁa kana o pfumaho. U khwaḁhisa vhuḁhaka ha tshitirathedzhi zwi ḁo bveledza zwine zwa funwa nga kushaka lwashu, na u shumiswa ha tshomedzo dzashu kha u mveledza Afrika.

U fhaḁa shango ḁine ḁa bveledza

Uri hu kone u itwa zwo sumbedzwaho affio nḁha, muvhuso u fanela u kona zwi katelaho n zwi tevhelaho:

- u ḁo fanela u vha wo sedza vhatu nahone u tshi khou shumela vhatu
- u ḁo fanela u kona u kungela sekithara dzotho dza tshitshavha uri dzi vhe na ndivho nthihi
- u ḁo fanela u kona u shumisa mbekanyamushumo dzine dza shuma na u vhoḁa uri u na mbumbo na sisteme dzo fanelaho dza mushumo une wa tshimbidzwa zwavhuḁi
- u ḁo fanela u kona u shandukisa ndivho dzo ḁanḁavhuwaho na ndivhotiwa dzi re kha mulayotewana zwe wa rumelwa zwone uri zwi fhe mbekanyamushumo na thandela dzi vhoḁalaho
- u dovha hafu wa lavhelelwa u vha na nḁila dza vhudavhidzani havhuḁi na vhadzulapo na vhaimeleli vhavho zwitshavhani.

Vuk'uzenzele

Ndi zwifhio zwa ndeme zwine vha humbula uri muvhuso u fanela u zwi ita na vhone?

Kha vha bule muhumbulo wavho, kha vha rumele heyi fomo kha:
Diresi: Vuk'uzenzele, Phuraivethe Bege Bag X745, Pretoria, 0001

U ḁivha zwanzhi nga ha mbekanyamushumo na tshumelo dza muvhuso, kha vha kwame: www.gcis.gov.za kana Senthara ya Vhuḁwamani ya Batho Pele kha 1020